

Kas Eesti jagab Euroopa väärtusi?

Margit Sutrop (RiTo 11), Tartu Ülikooli praktilise filosoofia professor, eetikakeskuse juhataja

Eestlaste identiteet on jäänud sajandeid muutumatuks. Seetõttu seisame küsimuse ees, kas me sobime oma individualistliku meelelaadiga tänasesse Euroopasse. Kas oleme valmis jagama neid kollektiivseid väärtusi, mida uuenenud Euroopa tunnistab: sallivus, solidaarsus, hoolimine ja vastutus.

Viimasel ajal on mitu mõtlejat esinenud ajakirjanduses avaldustega, et Eestil on identiteedikriis, et me ei ole aasta pärast Euroopa Liiduga ühinemist enam kindlad oma kuulumises Euroopasse. Nii kirjutab Jaak Aaviksoo vastuseks Marju Lauristini samasisulisele avaldusele (Lauristin 2005): "Meie ajalooliste juurtega tõrges enesekesksus ja ohvrimentaliteet, millele on lisandunud viimaste aastate pettumused, on ohtlikul määral süvendanud sallimatust teisitölemise ja mõtlemise vastu ning närvaid kahtlustusi kõigi kaaskodanike suhtes. See on plahvatusohtlik segu /.../ Vajame sisulist ja pluralistlikku arutelu oma valikute ja väärtuste üle, mis oleks vaba sildistamisest, tugineks rahvuslikule ja üleilmsele ajaloole ning ühiskonna toimimise sügavamale mõistmisele." (Aaviksoo 2005)

On tõepoolest tõsi, et Eesti ühiskond peab järele mõtlema, kes me oleme, mida me tahame, kuhu me läheme. Samas ei usu ma, et identiteedi ebakindlus oleks üksnes eestlaste probleem. Sama saab öelda ka teiste uute Euroopa Liidu liikmesriikide kohta ja Euroopa Liidu kohta tervikuna, mis pärast külma sõja lõppu ja Nõukogude Liidu lagunemist otsib jätkuvalt uut identiteeti.

Ajal, kui Eesti alles võitles oma õiguse eest pääseda tagasi Euroopa rahvaste perre, selgitas president Lennart Meri kannatlikult kõigile Lääne-Euroopa rahvastele, et Eesti on alati olnud osa Euroopast. 19. mail 2001 St Galleni ülikoolis peetud kõnes "Väikeriikide roll Euroopa kultuuriruumis" ütles president Meri: "Kommunistliku diktatuuri ajal, mis tõi Eestile inimohvrite kõrval kaasa tugeva venestamislaine, suutsime oma identiteeti kõige edukamalt kaitsta *ühisväärtuste* kaudu, mis meid läbi sajandite on sidunud Lääne-Euroopa kultuuriruumiga." (Meri 2001)

Millised on need euroopalikud väärtused, mis seovad Eestit Euroopaga ja Euroopat kõigi liikmesriikidega? Missugused väärtused ühendavad 25 rahvust ja 455 miljonit inimest? Mis on Euroopa kui väärtusühendus? Kas siin domineerivad individuaalsed või kollektiivsed väärtused? Kas euroopalikud väärtused vastanduvad ameerikalikele või hoopis aasialikele väärtustele?

On ilmne, et arvamused selle kohta, millised on Euroopa ühisväärtused, võivad diametraalselt erineda. Järgnevalt kõrvutame kahte mõjukat käsitlust Euroopa identiteedi aluseks olevatest väärtustest. Äsja ametisse pühitsetud paavst Benedictus XVI kirjutab oma pöördumises "Euroopa hing" (Benedictus XVI 2005), et "Euroopas valitseb tuleviku osas kummaline umbusk. Euroopa on oma välise edu tunnil sisemiselt tühjaks jooksnud". Paavst kardab, et moraalseste väärtuste purunemine hävitab Euroopa identiteedi. Ta kutsub Euroopalt üles otsima oma hinge ehk pöörduma tagasi põhiväärtuste ja kristlike aluste juurde.

Hoopis optimistlikumalt näeb Euroopa tulevikku ameerika majandusteadlane ja publitsist Jeremy Rifkin, kes oma äsja ilmunud raamatus "The European Dream: How Europe's Vision of the Future is Quietly Eclipsing the American Dream" (2004) vastandab Euroopa väärtusi Ameerika väärtustele. Raamatu saatesõnas tuletab Euroopa Komisjoni eelmine president Romano Prodi meelde, et ajaloos on ennegi juhtunud, et just kõrvaltvaataja on kõige paremini suutnud sõnastada rahva vaimu. Nii juhtus 1831. aastal, kui prantsuse poliitiline filosoof Alexis de Tocqueville külastas Ameerikat ja kirjutas oma muljete põhjal raamatu "De la démocratie en Amérique?". De Tocqueville aitas Prodi sõnul ameeriklastel mõista, mis on Ameerika unistus¹ ja mis tähtsus on sellel maailmale. Nüüd aitab Prodi sõnul ameeriklane Rifkin mõista seda, kuidas Euroopa unistus vahetab välja Ameerika unistuse, olles selle peegelpilt.

Kummal on õigus – paavstil või Rifkinil? Kas Euroopa hävitab oma identiteedi, nagu uus paavst kardab, või hoopis loob uut identiteeti, mis tõstab Euroopa enneolematusse kõrgusse, nagu Rifkin usub? Vaatame kõigepealt, mida paavst väidab, ja siis, kuidas Rifkin võrdleb Euroopa ja Ameerika väärtusi. Seejärel vaatleme, kuivõrd peab paika arvamus, et Eesti jagab Euroopa ühiseväärtusi. Ühtlasi püüame leida vastust küsimusele, millega on seletatavad meie tänased väärtushoiakud.

Kaks arvamust Euroopa identiteedist

Paavst Benedictus XVI meenutab, et Euroopa ühendajate Adenaueri, Schumani ja de Gasperi jaoks peitusid Euroopa põhialused kristlikus pärandis. Paavst manitseb Euroopat pöörduma tagasi religioosse momendi juurde. Tema meelest ohustab Euroopa identiteeti progressi kummardamine (kõik, mis aitab saavutada õnnelikku lõppseisundit, on moraalne), elu alguse ja lõpuga seotud küsimuste ümberhindamine (inimväärikus pole enam tingimusteta väärtus), perekonna ja abielu institutsiooni nõrgenemine ning piirideta sõnavabadus ja pluralism. Paavst näeb multikultuursuses ohtu Euroopa identiteedile. Ta kirjutab: "Just siin peitubki Õhtumaa kummaline ja patoloogiline enesevihkamine: ühest küljest püütakse avada uks võõrastele väärtustele, ent omaenda ajaloos nähakse vaid julmusi ja koledusi, suurt ja üllast aga enam mitte. Kui Euroopa tahab ellu jääda, vajab ta uut mõistmist iseendast. Kirglikult nõutav multikultuursus on mõnikord eeskätt lahtiütlemine omast, põgenemine iseendast. Maailma kultuuride jaoks on see absoluutne ilmalikkus, mis Õhtumaal valitseb, üdini võõras. Ja just multikultuursus kutsub meid iseenda juurde tagasi. Euroopa peab teadlikult taas oma hinge otsima." (Benedictus XVI 2005)

Ka Jeremy Rifkin märgib oma raamatus "The European Dream", et Euroopa puhul hämmastab sekulaarsus, mis on täiesti vastandlik Ameerika religioossusele. Ta leiab, et kuna Ameerikas usub enamik inimesi jumalat, oleks seal mõeldamatu võtta vastu sellist põhiseadust, nagu Euroopa plaanib. Euroopa Liidu uues põhiseaduses pole mingit viidet Euroopa religioossele pärandile ega tarvitata kordagi sõna jumal.

Rifkin näitab, kuidas euroopalikud väärtused erinevad ameerika likest väärtustest. Euroopa ja Ameerika väärtuste erinevuse tuumaks on diametraalselt lahkuminev arusaam vabadusest ja kindlustundest. Ameeriklastele on tähtis negatiivne vabadus, mis tähendab vabadust piirangutest. Vabadus seostub teise väärtuse – autonoomiaga. Kui inimene on autonoomne,

siis ta pole teistest sõltuv, tema valikutesse ja tegevusse ei sekkuta. Vabaduse realiseerimise oluline eeltingimus on omand. Mida rikkam on inimene, seda suurem on tema vabadus ja kindlustatus.

Euroopalikud väärtused põhinevad täiesti teistsugusel arusaamal sellest, mida tähendab vabadus. Eurooplaste jaoks ei seisne vabadus mitte autonoomias ja piirangute puudumises, vaid oma seotuse tunnetamises. Rifkin iseloomustab Euroopa arusaama vabadusest nii: „Olla vaba tähendab omada juurdepääsu arvukatele vastastikustele suhetele teistega. Mida rohkemate ühendustega on inimene sidemetes, seda rohkem on tal võimalusi ja valikuid täisväärtuslikku ja mõttekat elu elada. Suhetega tuleb kaasatus, kaasatusega kindlustunne.” (Rifkin 2004, 13–14)

Kui Ameerika unistuse puhul on rõhk majanduskasvul, isiklikul rikkusel ja sõltumatusel, siis Euroopa unistus keskendub rohkem jätkusuutlikule arengule, elukvaliteedile ja sotsiaalsetele sidemetele. Ameerika unistus ülistab töö eetikat, Euroopa unistus tähtsustab vaba aega ja sügavmõttelist mängu. Ameerika väärtused on lahutamatult seotud selle maa religioosse pärandi ja sügava spirituaalse usuga. Euroopa unistus on oma tuumalt sekulaarne. Ameerika unistus seab eesmärgiks assimileerimise, sest kultuuriliste sidemete kaotamine oma päritolumaaga teeb inimesed vabaks ja sulatab kõik kultuurid ühes potis kokku. Euroopa väärtustab kultuurilist identiteeti ja seab eesmärgiks kõigi kultuuride säilitamise ja elamise multikultuurses maailmas. Ameerika unistus hindab kõrgelt armastust oma maa vastu ja patriotismi, Euroopa unistus on vähem seotud kindla territooriumiga, ta on kosmopoliitne. Ameeriklased on palju rohkem valmis kasutama sõjalist jõudu, et kaitsta oma huve maailmas. Euroopa suhtub sõjalise jõu kasutamisse ambivalentset, eelistades diplomaatiat, majandusabi ja rahuvalve missioone. Ameeriklased kalduvad Rifkini sõnul mõtlema lokaalselt ja seetõttu on Ameerika unistus partikulaarne, see pole laiendatav kogu maailmale. Euroopa unistus ei puuduta ainult Euroopat, vaid kogu planeedi tulevikku (Rifkin 2004, 13–14).

Liberaalsed ja kommunitaarsed väärtused

Tundub, et Rifkini toodud eristust ameerikalike ja euroopalike väärtuste vahel saab vaadelda ka kui liberalistlike ja kommunitaristlike väärtuste vastandust. Liberaalse moraali tuum on individuaalsed õigused. Moraalsed õigused ei ole tingimata ühtelangevad juriidiliste õigustega, kuigi enamik moraalseid õigusi on tänaseks saanud ka juriidilise kuue. Kõige üldisemalt võib öelda, et õigused peavad kaitsma indiviidi teiste poolt kahju tekitamise eest. Individuaalsete õiguste kaitse abil tahetakse inimestele anda mänguruum, võimalus realiseerida omaenda ettekujutus heast elust. Eeldatakse, et iga inimene soovib olla õnnelik omal viisil. Kuni indiviid ei kahjusta teisi, on kõik lubatud. Liberaalse moraali seisukohalt arvustatakse kõiki katseid, mida kogukond võib ette võtta inimeste individuaalsete moraalsete õiguste piiramiseks. Selle moraalikäsitluse juured on vara-uusaegsetes poliitilistes võitlustes, mille väljundiks olid Ameerika Iseseisvusdeklaratsioon ja Prantsuse revolutsiooni loosungid. Liberaalse moraali filosoofilisteks isadeks võib pidada inglise filosoofi John Locke'i ja saksa filosoofi Immanuel Kanti. Liberaalset moraali saab põhjendada mitmeti. Seda saab teha nii loomuõiguse traditsioonist, kantiaanlikust ratsionaalsuse käsitlusest lähtuvalt kui ka kontraktualistlikult või muult aluselt. Liberalism jaguneb

omakorda egalitaarseks liberalismiks, mille näide on John Rawlsi raamat "A Theory of Justice" (1971), ja libertaarluseks, mis kuulutab üksikisikute vabaduse ülimaks väärtuseks. Libertaarse teooria parim näide on Robert Nozicku "Anarchy, State and Utopia" (1974).

Liberalistlikule eetikale vastandub kommunitaristlik eetika, mis rõhutab kodanikuks olemist (*citizenship*) ja seotust ühendusega (*community*). Nüüdisaegse liberalismi kommunitaristlikud kriitikud seavad kahtluse alla selle, et "õigus" on ülem kui "hüve" ja et inimene on vaba valima seda, mida ta tahab. Järgides Aristotelest, ütlevad nad, et me ei saa õigustada poliitilisi korraldusi ilma viiteta ühistele eesmärkidele ja otstarvetele ning et me ei saa oma isiksust (*personhood*) mõista ilma viiteta oma rollile kodanikena ja osalistena ühistegevuses. Mõistet ühendus (*community*) on filosoofia ajaloos kasutatud õige mitmeti. Selle apologetideks võib pidada Aristotelest (kreeka *polis*), Cicerot (ühishüve Rooma õiguses), Aquino Thomast (emotsionaalsete sidemete ühendus), Edmund Burke'i (ühendus kui partnerlus nende vahel, kes elavad, kes on surnud ja kes sünnivad), Rousseau'd (üldine tahe) ja Hegelit (eristus *Sittlichkeit* ja *Moralität*). Esimesed nüüdisaegse kommunitarismi tööd kirjutati vastandumaks John Rawlsi teooriale. Tuntumad filosoofid, keda seostatakse kommunitaristliku kriitikaga, on Alasdair MacIntyre ("After Virtue", 1984), Michael Sandel ("Liberalism and the Limits of Justice", 1982), Charles Taylor ("Sources of the Self: The Making of the Modern Identity", 1989) ja Michael Walzer ("Spheres of Justice", 1983).

Seega seisneb põhiline erinevus kahe moraalikäsitluse vahel selles, et liberalistlik individualism ütleb: indiviid on tähtsam kui ühiskond, kus ta elab. Kommunitarism aga leiab, et ühiskond on tähtsam kui indiviid. Inimesed on loomult sotsiaalsed olendid, nad pole vabad ja iseseisvad, võib-olla ka mitte võrdsed. Oluline on, kuidas neid ühiskonnas kasvatatakse ja ühiskondlik kontekst. Liberaalid kaitsevad inimeste individuaalseid õigusi, millest põhiline on indiviidi autonoomia ehk enesemääramisõigus. Kommunitaristide jaoks on põhiväärtused solidaarsus ja vastutus. Liberalism rõhutab õigusi, kommunitarism ühishüve (*common good*).

Kommuniteedi tähtsus identiteedile

Liberalismi ja kommunitarismi vastandus on mitmes mõttes kunstlikult tekitatud. Kuigi kommunitaristlikud kriitikud süüdistavad liberaale metodoloogilises eksituses, et nood käsitlevad indiviide lahus ühiskondlikust kontekstist, ei ole liberaalid tegelikult kunagi väitnud, et sotsiaalsed sidemed pole olulised. Küsimus on lihtsalt selles, mida tähtsustatakse rohkem, kas indiviidi või ühiskonda. Samamoodi võib öelda, et ka ameerikalike ja euroopalike väärtuste vastandamine on üksnes tinglik. Kuigi ameeriklased seavad esiplaanile indiviidi autonoomia ja vabaduse, ei tähenda see, et nad eitaksid erinevatesse ühendustesse kuulumise tähtsust identiteedi kujunemisel. Vahe on pigem selles, missugused ühendused on inimestele olulisemad. Kommunitarist Daniel Bell on raamatus "Communitarianism and Its Critics" (1993) osutanud, et identiteedi kujunemisel mängivad konstitutiivset rolli mitmesugused konstruktiivsed ühendused (Bell 1993, 125). Need ühendused kannavad moraalset traditsiooni, mis aitab luua meie elust narratiivse terviku, kandes endas kohustust säilitada mälu neid ideaale, mida kandsid meie esivanemad ja kaaslased. Kui individidel puudub seos mäluühendustega, siis kaotavad nad lootuse ja elu mõtte. See mõjutab ka

nende enesehinnangut. Mäluühendusi võib olla mitmesuguseid. Näiteks keelepõhise mäluühenduse puhul on iseloomulik, et selle liikmed jagavad sama ajalookogemust, mis ulatub tagasi sajandeid. Mälul põhineb ka religioosne mäluühendus (nt katoliku religioosne ühendus), mille liikmed ei pea rääkima ühte keelt, ent neid seob sama religiooni kogemus. Lisaks mäluühendustele on olemas psühholoogilised ühendused, väiksemad kooslused, mis põhinevad otsekontaktidel ja koos tegutsemisel mingis kindlas ajas. Sellised ühendused on perekond, kiriku kogudus, klubi, organisatsioonid.

Kui me nüüd võrdleme eurooplasi ja ameeriklasi, siis tundub, et just ameeriklaste identiteet on palju rohkem seotud konstruktiivsete ühendustega, sest nad hindavad perekonda, religiooni ja oma kodumaad palju kõrgemalt kui eurooplased. Ameeriklased on küll suured individualistid, kes väärtustavad vabadust, ent nagu prantsuse filosoof Alexis de Tocqueville osutas, on nende iseloomul ka teine pool: kodanikumeelsus (*civic-mindedness*). Tüüpiline ameeriklane on tegev kõikvõimalikes heategevates organisatsioonides, klubides ja kodanikeühendustes. Rifkini meelest on kodanikuaktiivsus lihtsalt medali teine pool. Olles individualistid, kes tahavad säilitada võimalikult palju oma vabadust, annavad nad riigile võimalikult vähe võimu. Ameeriklased on algusest peale eelistanud hoida maksud madalad ja lasta inimestel endil omandi üle käsutada. Viletsamas olukorras olijate aitamine on puhtalt vabatahtlik. Et aga ameeriklased on enamikus usklikud, annab see neile tugeva motivatsiooni tegutseda sotsiaalsfääris. Paljud mittetulunduslikud tervishoiu-, haridus- ja sotsiaalteenuseid osutavad institutsioonid on religioossete institutsioonide laiendused (Rifkin 2004, 33). Ka abielu ja perekond on Ameerikas rohkem au sees kui Euroopas. Ameeriklased väljendavad kõlaval häälel armastust oma maa vastu. Nende lojaalsus põhineb usul, et just Ameerika Ühendriigid kehastavad vabadust kui hüve.

Mida on vastu panna eurooplastel? Euroopa austab inimõigusi. Ent individuaalsete õiguste kõrval paneb ta suurt rõhku hoolivusele ja solidaarsusele. Kõrgelt hinnatakse vastutust ja ettevaatlikkust. Kui küsida, missugused ühendused on eurooplaste identiteedi kujunemisel tähtsad, siis näeme siin olulisi erinevusi ameeriklastest. Perekond ei mängi eurooplaste jaoks enam seda rolli, mis tal kunagi oli. Paljud eurooplased ei usu enam ka jumalasse. Kuigi paavsti matused tõid kokku enneolematu rahvahulga, on Euroopa kirikud tühjad. Eesti kirjanik Tõnu Õnnepalu kirjeldab seda situatsiooni värvikalt artiklis "Usk ja elu": "Euroopa on kristlik kontinent suuresti veel vaid välispidiselt. Mõni kirikutorn või -kuppel sihib siin taevast tõesti iga kümne kilomeetri tagant, aga mitte tihedamini. Aga nende tornide ja kuplite all valitseb enamasti külm, röske ja tühi vaikus. Need on ajaloolised, poolsurnud paigad, justkui hauad. Kell küll lööb, aga see pole mitte punapõsine munk või kirikuteener, kes nõõri tõmbab, vaid mehhanism, mis on pandud aega lugema." (Õnnepalu 2005.) Õnnepalu meelest on aga võimalik, et Euroopa on küll väliselt usu suhtes leige, ent tegelikkuses kristlikum kui kunagi varem, olles kristlikud väärtused integreerinud oma kultuuri, poliitilisse süsteemi, inimõiguste austamisse, sotsiaalabisse ja ühiskondlikku alateadvusse.

Euroopa üks oluline erinevus Ameerikast on patriotismist unnete olemus. Kui ameeriklased hoiavad kinni traditsioonilisest rahvusriigi mudelist ja annavad kõvahäälselt märku armastusest oma maa vastu, siis Euroopas on rahvuslikud tunded tabu. Enamik ameeriklasi

usub, et nende kultuur on teiste omast parem, Euroopas tunnistatakse aga kõikide kultuuride eluõigust ja väärtuslikkust. Sotsioloogilised küsitlused näitavad, et üha rohkem inimesi peab end eelkõige eurooplasteks ja alles siis inglaseks, sakslaseks, belglaseks. Tundub, et vähemalt väliselt on saavutatud see, mida Euroopa Liidu arhitektid soovisid, et loodaks eurooplase identiteeti. Just see uus identiteet pidi ära hoidma sõjad ja konfliktid, mille all Euroopa on mitme tuhande aasta vältel kannatanud. Euroopa Liidu juhtide kõnedes rõhutatakse, et Euroopa Liidu eesmärk on võimaldada kõigile inimväärne elu vabaduses, ilma religioosse viha ja rahvusliku kõrkuseta. Natsionalismis näeb Euroopa kõigi tülide allikat ja seepärast püütakse teadlikult kujundada rahvusliku identiteedi asemele Euroopa identiteeti.

Euroopa: rahu eest ja etnotsentrismi vastu

Euroopa Liit loodi pärast Teist maailmasõda eelkõige selleks, et tagada rahu. Erinevalt impeeriumidest, mis rajati lahinguväljadel sündinud võidule, sündis Euroopa Liit kaotustest. Kahe maailmasõja järgne Euroopa oli varemeis ja laastatud, suur osa rahvast tapetud, kultuurimälestusmärgid ja terved linnad purustatud, kui Euroopa rahvad otsustasid leida sellise poliitilise mehhanismi, mis lubaks neil üle saada vanast vaenust ja koos rahus elada. 1948. aasta Euroopa kongressil esitas Winston Churchill oma nägemuse Euroopa identiteedist: "Me loodame näha sellist Euroopat, kus igalt maalt pärit inimesed mõtlevad samamoodi eurooplasteks olemisest, nii nagu nad mõtlevad kokkukuulumisest oma päritolumaaga. /.../ ja ükskõik kuhu nad ka ei lähe selles avaras domeenis, tunnevad oma südames: "Siin olen ma kodus"." (Byatt 2002)

Selle nägemuse teokssaamise raskus seisnes selles, et Euroopat kui sellist polnud kunagi olemas olnud. Euroopa identiteet tuli alles luua. Olgugi et sotsioloogilised küsitlused näitavad, et järjest enam inimesi peab end eelkõige eurooplasteks ja alles siis sakslaseks, belglaseks, itaallaseks või mõne muu rahva esindajaks, ei ole sugugi selge, mida see näitab. Identiteedi aluseks on kultuuriline mälu. Kultuuride ühtesulamisest on Euroopa aga kaugel. Erinevalt Ameerikast väärtustab Euroopa kultuuride rohkust ja just Euroopa Liidus on paljude väikerahvaste kultuur kaitstud kindlamalt kui kunagi varem. Saksa sotsioloogi Bernhard Gieseni teooria kohaselt luuakse rahvuslik identiteet raami sisse, mille loob kultuuriline mälu. "See ruum luuakse mineviku traumadele või triumfidele viidates... See konstitutiivne viitamine triumfile või traumale võib toimuda kas väljaöeldud kujul või vaikimisi: ta on ikkagi olemas, võimaldades kujutada ja esitada minevikku kui ajalugu." (Giesen 2004.) Giesen vastandab kahte sorti ajalookäsitlust: prantslaste oma, mis viitab mineviku triumfidele, ja sakslaste oma, mis viitab mineviku traumadele. Trauma mõistet kasutavad ajaloo pöördeliste sündmuste mõtestamisel paljud ajaloolased. Mõiste on võetud Sigmund Freudilt, ent leiab tänapäeval kõige enam kasutamist Teise maailmasõja kogemuste kirjeldamisel. Trauma tähistab kogemust, mis on nii vägivalja all kannatanuil kui ka neil, kes on vapustatud oma rahva kuritegelikust tegevusest.

Identiteet on eelkõige väärtuste küsimus. Nagu saksa ajaloolane Jörn Rüsen näitab, on kõik maailma kultuurid läbi imbinud etnotsentristlikust identiteedi käsitlusest. "Etnotsentristlik ajalugu sõnastab identiteedi "põhinarratiivide" abil, mis peavad ühtekuuluvust ja erinevust identiteedi jaoks kõige põhilisemaks, kutsudes esile pingeid ja võitlust." (Rüsen 2004, 118.)

Identiteet luuakse alati teistest erinemise kaudu, kusjuures enda positiivne hindamine viib paratamatult negatiivse hinnangu andmisele teiste teistsugususele. Etnotsentrism tähendab seda, et ühest rahvusest mõeldakse positiivsete väärtuste kaudu, teisega seotakse kõik negatiivsed väärtused. Tavaliselt omistatakse positiivsed väärtused omaenda rahvusele, negatiivsed teistele. Sellise etnotsentristliku identiteedi konstrueerimise kaudu kutsutakse esile sügav ja universaalne tsivilisatsioonide kokkupõrge.

Jörn Rüsen näitab ka, kuidas etnotsentristlikku lähenemist vältida. See tundubki olevat strateegia, mida kasutavad Euroopa Liidu riigid. Selleks on vaja, et väärtussüsteem sisaldaks võrdsuse printsiipi, mis läbib enda ja teiste erinevusi. Siis kaotab erinevus normatiivselt lahutava jõu. Kui rakendada võrdsuse printsiipi identiteedi kujunemisele, rakendub erinevuste vastastikuse tunnustamise printsiip. Oluline on murda enesest lugupidamine ja teiste teistsugususe põlastamine. Seda saab Rüseni meelest kõige paremini teha sellega, et põhinarratiivi lülitatakse oma grupi negatiivsed ajaloolised kogemused. Seeläbi muutub "rahva minapilt ambivalentseks ja see võimaldab rahval tunnistada teistsugusust" (Rüsen 2004, 125).

Teise maailmasõja sündmuste mõtestamisele viidates leiab Rüsen, et leinamine ja andestamine on kultuurilised strateegiad, mis aitavad üle saada etnotsentrismist. Samas on ohvri rolli sissevõtmine etnotsentristlik strateegia, mis teeb süüdimatuks: ohver võtab enda peale pideva kannatamise, jättes teisele poolele süü ja kogu vastutuse. Näeme, et eestlaste puhul peab see täiel määral paika. Just ohvri rolliga samastumine toidab meie etnotsentristlikku identiteeti. Elame tugevalt polariseerunud maailmas, kus ühel pool oleme meie kui kannatajad ja teisel pool on need, kes on süüdi meie kannatustes. Me ei ole valmis arutlema, kas meie enda kaasmaalased võisid aidata kaasa teiste rahvuste hävitamisele, ega nägema ohvreid, mida kandsid teised rahvad. Paraku pole ajalugu kunagi nii must-valge ja meie rahvuse tervise seisukohalt oleks parem, kui oleksime valmis jagama nii ohvrirolli kui ka süüd ja vastutust.

Sama saab muidugi öelda ka mitmete teiste rahvuste kohta, kelle ühekülgselt konstrueeritud identiteet tekitab jätkuvalt pingeid. Teise maailmasõja sündmuste puhul on sakslased olnud liiga varmad võtma enda peale kogu süüdlase rolli. See on jätnud kommunistliku režiimi kuriteod tagaplaanile, kuigi need polnud sugugi väiksemad kui natsionaalsotsialismi omad. Juudid on haaranud endale täielikult ohvri rolli, võimaldades maailmal unustada, et ka mitmed teised rahvused olid süstemaatilise hävitamise objektiks. Venelased hoiavad kramplikult kinni ettekujutusest, et nad on kogu maailma kangelaslikud vabastajad, kes tegid lõpu natsionaalsotsialismile. Selle rolliga samastumine ei võimalda neil hukka mõista kommunistliku režiimi kuritegusid ja tunnistada viiekümneaastast sõjalist okupatsiooni Baltimaades. Kuna Venemaa ei tunnista end süüdi, ei saa tema ohvrid talle andestada, sest andestada saab vaid sellele, kes on oma süüd tunnistanud. Nii hõõgub tuli tuha all edasi ja Teise maailmasõja sündmusi on võimatu unustada.

Eestlaste identiteet

Eestlaste identiteet põhineb etnotsentristlikul narratiivil, mis kujutab meie rohkeid kannatusi, kangelaslikku võitlust anastajatega ja imelist vastupanuvõimet. See, et me väärtustame

kõrgelt oma keelt ja kultuuri ning oleme uhked oma pika ajaloo üle, seob meid teiste vanade Euroopa rahvastega. Euroopa toetab küll kõikide keelte säilimist, ent ei seo keelt ja kultuuri vältimatult rahvusriigiga. Aktsepteerimist leiab meie seisukoht, et just rahvusriigis on parimad võimalused oma keele kaitsmiseks ja arendamiseks. Ent me jääme üksi, kui muutume eksklusiivseks ja võtame sisse ohvri rolli. Nagu näitas Jörn Rüsen, tähendab ohvri rollis olemine, et süü ja vastutus lükatakse teistele. Selline etnotsentristlik lähenemine ei sobi aga kokku Euroopa Liidus valitsevate väärtustega. Eestlased pole veel aru saanud, et selline patriotism, mis tähendab lojaalsust oma rahvuse esindajate suhtes, pole kooskõlas uue Euroopa väärtustega. Patriotismi all mõistetakse Euroopas pigem lojaalsust demokraatlikele põhiväärtustele. Nende toetamine pole piiratud päritolu ega kodakondsusega. Sakslased näiteks kutsuvad end oma põhiseaduse patriootideks, sest nad peavad oma rahva uuestisünni aluseks põhiseadust. Saksamaa põhiseadus kuulutab esmaseks väärtuseks inimväärikuse, vastandudes teadlikult kõigele, mis oli seotud natsionaalsotsialismi ideoloogiaga. Patriotismis, mis rõhutab oma maa armastust ja oma rahvuskaaslaste eelistamist teistele, näevad nad võimalust teiste halvustamiseks ja kahjustamiseks.

Eestlased ei oska oma rahvuskaaslaste eelistamises näha veel midagi halba. Teiste rahvuste esindajate väljajätmist oma ühendusest peetakse õigustatud strateegiaks, mis võimaldab enesekaitset. Rahvuskaaslaste eelistamine ei ole eestlaste jaoks seotud mitte sooviga näidata oma üleolekut, vaid tõestada oma eluõigust ja pääseda alaväärsustundest. Ent lõpptulemus ei pruugi palju erineda sellest, kui patriotism tähendab üleoleku näitamist, sest mõlemal juhul koheldakse teiste rahvuste esindajaid ebavõrdselt. Eestlased ei ole nõus tunnistama omadeks siin elavate teiste rahvuste esindajaid, pidades aga võõrasteks ka väliseestlasi, olgu nad elanud läänes või idas. Siin avaldub meie sallimatus kõige teistsuguse suhtes. Sallimatust aga Euroopas ei sallita. Peame saama jagu enesekesksusest ning avama silmad ja südamed ka teiste rahvaste kannatustele. Praegu üksnes imestame, miks meie tundeid minevikus meile osaks saanud ebaõigluse suhtes ei mõisteta ja miks lääneriigid Venemaaga nii leplikult suhtlevad. Me ei saa aru, et Euroopa on otsustanud leppida ja teeb kõik selleks, et hoida rahu. Patriotismis nähakse rahvustevaheliste pingete ja konfliktide peamist allikat. See Euroopa, kuhu meie naasime, pole enam rahvusriikide Euroopa, kus sakslased, prantslased, inglased ja hispaanlased pakatavad rahvuslikust uhkusest. Et me pooldame konservatiivset rahvusriigimudelit, siis leiame täna ühise keele pigem USA-ga, kelle patriotismi juurde kuulub see, et otsitakse vaenlasi ja nähakse mõnes maas kurjuse impeeriumi.

Mitmes teiseski mõttes sarnanevad eestlaste väärtused pigem ameerikalike kui euroopalikega. Eestis usutakse, et iga inimene on oma õnne sepp. Majanduskasvu ja varandust hinnatakse rohkem kui elu kvaliteeti ja jätkusuutlikku arengut, kuigi sõnades väidetakse vastupidist. Usutakse, et mida rohkem varandust, seda iseseisvam ja sõltumatum inimene on. Ka töö eetika on meil pigem ameerikalik. Isegi nõustumine sõjalise jõu kasutamisega lähendab meid rohkem ameeriklastele kui Euroopa Liidu vanadele liikmetele.

Kuigi eestlaste väärtused tunduvad esmapilgul olevat pigem ameerikalikud kui euroopalikud, puudub meil individualistlikke väärtusi tasakaalustav mehhanism. Ameeriklased usuvad, et

moraalsed väärtused saavad põhineda vaid usul jumalasse. Religioon mõjutab nende suhtumist perekonda, heategevusse ja oma maa kaitsmisse. Eestlased on aga tõenäoliselt Euroopa kõige sekulaarsem rahvas. Nii ei ole Eestis mingit jõudu, mis taltsutaks siinsete inimeste küünilist egoismi ja individualistlikku püüdlemist isikliku heaolu ja suurema isikuvabaduse poole. Kümme aastat iseseisvust pole Eestis suutnud luua toimivat kodanikuühiskonda. Võib-olla püüti siin multimiljardäri George Sorosi abiga tulutult juurutada ameerikalikku kodanikuühiskonna mudelit. Ehk oleks parema tulemuse andnud tagasipöördumine 19. sajandi ühistegevuse vormide juurde. See, kuidas maarahvas lõi ühistud, seltsid ja asutas ühiselt koolid, vallamajad ja vaestemajad, näitab, et kunagi oli eestlastes olemas seesama kodanikumentaliit, mis nüüd tundub kängunud olevat. Liiga vähe on tänases Eestis neid, kes tahaksid kaasa lüüa ühistegevuses ja teha midagi vabatahtlikult koolide, lasteaedade, lastekodude, vanadekodude, muuseumide ja kultuuriasutuste heaks. Säilinud on üksnes muusikategemise traditsioon, mis seob meid esivanemate seltsitegevusega.

Tõsi, vähemalt kord viie aasta jooksul – laulupidudel – näitavad eestlased, et nad on võimelised ühistundeks. Üksnes väga ülevatel momentidel, nagu iseseisvuse deklareerimisel, Balti ketis või Eurovisiooni võidu puhul avaldavad eestlased teistele oma kollektiivseid tundeid. Jaan Undusk on oma essees "Nagu kivikild hamba all" tabavalt kirjeldanud, kuidas eestlane võib sattuda ühisemotsioonide küüsi, mille ees muu maailm kartlikult taandub. Undusk kirjeldab seda ühisemotsiooni teket nii: "Eestlase siiras ühisemotsioon on tõeliselt ürgne põhjapaks, näotu, vormitu, lõmastav. See väljendub kangestuses. Nagu ürginimese pikse ees kangestub eestlane oma rahvusliku ühisemotsiooni kütkes. Tema käitumine ja mõtlemine on pärsitud, on ainult hingemattev olemine kusagil sügavas ühisuses. See ei toimikski nagu inimeste vahel, vaid käiks nagu alt maa kaudu." (Undusk 1998, 135.) Paraku on laulukaares all ja rahvusliku liikumise kõrghetkedel tekkinud tunded laineharjad, mis ei kanna meid läbi argipäeva. Ühistunne, mis inimesi neil kordadel valdab, toidab meie isamaa-armastust, ent mitte kaasmaalaste armastust.

Eestlased on unustanud kollektiivsed väärtused

Sageli õigustatakse eestlaste suurt poolehoidu individualistlikele väärtustele sellega, et tahame põgeneda nõukogude aja pealesurutud kollektivismi eest. Paraku on siin tegemist eksitusega. Nõukogude sõjalise okupatsioonivõimu ametlik ideoloogia väärtustas tõepoolest kollektiivseid väärtusi, tegelikkuses aga tegi kõik selleks, et ühistunnet ei saaks tekkida. Ühiselu vormid, mida nõukogude võim propageeris, olid eestlaste loomule võõrad ja suuresti vastuvõetamatud. Niipea kui inimesed tahtsid koonduda gruppidesse mõttekaasluse või huvide alusel, muutus võim valvsaks ja keelas vähimagi kahtluse korral kooskäimise. Üliõpilasseltsid ja –korporatsioonid keelustati kohe, kui nõukogude võim saabus. Samuti pandi kinni kõik ideoloogilise kallakuga seltsid ja ringid. Vaba aja veetmise eest pidid hoolt kandma kultuurimajad, mis kohustusid hoidma parteiliselt õiget joont. Tõsi, oli ka neid kollektiivse tegevuse vorme, mis inimestele omaseks said, näiteks õpilas- ja üliõpilasmalevad, mille asemele praegu pole suudetud luua midagi samaväärset. Lapsevanemad meenutavad hõlpsasti ametiühingute poolt lastele organiseeritud nääripidusid ja suvelaagreid. Töökollektiivid kasutasid ettevõtete puhkekodusid ja muid

hüvesid. Ent need olid üksikud valged laigud pimedas okupatsiooniasjas ja nende eesmärk oli ideoloogiline mõjutamine.

Õigem oleks öelda, et Nõukogude okupatsioonivõimu ideoloogia polnud mitte kollektivism, vaid totalitarism. Sovhooside ja kolhooside loomine üksikute talude asemele, ettevõtjate ja omanike klassi hävitamine ning suurte ettevõtete asutamine oli küll sõnades töörahva huvides, ent tegelikult teenis totalitaarse võimukliki huve. Oleme unustanud, mida tähendab solidaarsus. Okupatsioonivõim rääkis kõikide inimeste võrdsusest, tegelikkuses olid aga mõned võrdsemad kui teised. Nad said eelisjärjekorras kortereid, autoostulube, turismituusikuid, puhvetist viinereid ja rohelisi herneid ning sõitsid välismaale neetud kapitalismi imetlema. Paremaid inimesi raviti erihaiglas ja kuulekatele intelligentidele anti võimalus lastele erikoolides paremat haridust anda ning pooltõtt rääkida. Need, kes olid “pumba juures”, töid hõlma all töö juurest koju varastatud kaupa või teenisid oma tulu defitsiidi vahendamiseks sõpradele ja tuttavatele. Kardan, et just see eluvorm – igapäevane võitlus oma privileegide eest – on saanud eestlastele viimaste aastakümnete jooksul liiga omaseks. Ma ei pea siin silmas rehepaplust, mis õigustab üksteise tagant varastamist ja vanakuradile oma hinge müümist. See eestlaste kirjeldus on ilmselgelt utreeritud. Varastamine on meie ühiskonnas siiski taunitav ja seetõttu ei saa ärastamine kesta lõputult. Mida tugevamaks muutub õigussüsteem, seda vähemaks jääb ka rehepaplust.

Mõtlemapanev on, et eestlased hoiavad ikka veel kivalt kinni arusaamast, nagu oleksid inimesed teeninud ära ebavõrdse kohtlemise. Nagu oleks see, mida inimene oma eluga teeb, puhtalt tema enda asi. Need, kes on jõudnud haljale oksale, on selle ise ära teeninud. Ja need, kes on puu all, on ise süüdi, et ei ole suutnud kõrgele ronida. Ei osata näha, kuidas ühiskond ise oma ebaõiglase korraldusega soodustab ühtede inimeste edasijõudmist ja teiste mahajäämist. Keegi ei ela väljaspool ühiskonda. Liiga suur erinevus vaeste ja rikaste vahel on ohtlik ka rikastele endile. Thomas Hobbes selgitas “Leviathanis” (1651), et tugevamad vajavad lepingust tulevat kindlustunnet samavõrd kui nõrgemad, sest muidu ei saa nad rahulikult magada. Nüüdisaegne lepinguteooria, mida John Rawls esindab raamatus “A Theory of Justice” (1971), ütleb, et ei saa olla tugevat ühiskonda, kui suurel osal selle liikmeist ei ole tunnet, et ka nende olukord muutub paremaks, kui heal järjel olivad kasvatavad oma varandust. Kahjuks ei ole Eesti ühiskond jõudnud veel kummagi arusaamiseni ja kõikide sõda kõikide vastu vähendab meie kõigi elukvaliteeti.

Eesti ühiskond pooldab individualistlikke väärtusi, sest tal on ühenduste tähendusest vale arusaam. Kollektiivsed eluvormid, mida okupatsioonivõim ette nägi, olid head mitte selleks, et anda inimestele võimalus oma sidemete kaudu kaasinimestega arendada vabalt oma individuaalsust, vaid et omandada see identiteet, mida totalitaarne võim ette nägi. Meil pole mingit põhjust põgeneda kollektivismi eest individualismi, sest kollektiivsed väärtused on meile nõukogude võimu ajal tegelikult võõraks muutunud. Ühishüve ei tohi võrdsustada ühe grupi erahuvil põhineva hüvega, mida esitati kui ühishüve.

Oleme võib-olla liiga hästi omandanud okupantide propaganda tulemusena sündinud arusaama, et kapitalistlik majanduskord tähendab vereimemist ja üksikute rikastumist. Oleme selle tõe omaks võtnud ja nüüd omal maal teoks teinud. Vahe rikaste ja vaeste vahel

suureneb hirmuäratava kiirusega. Ja seda saadab küüniline õigustus, et need, kes elus edasi ei jõua, on kas laisad või rumalad. Hoolimata sellest, et nii haridus, teadus kui ka tervishoid kiratsevad, alandatakse makse. Lootes, et kui inimestele jätta kätte rohkem raha, siis saavad nad omaenda äranägemise järgi realiseerida oma hea elu mudelit. Ometi on raske ette kujutada, kuidas veidi rohkema rahaga, mis inimestele alanevate maksude ja mitmesuguste maksusoodustuste tõttu kätte jääb, saaks aidata jalule haridust või meditsiini. Veelgi mõistetamatum on, kuidas tahetakse jõuda teadmistepõhisesse majandusse, kui teadust ja arendustegevust toetatakse ainult näpuotsast. Millises Euroopa nurgas leiduks veel nii äärmuslikult libertaarset mõtlemist kui tänases Eesti Vabariigis?

Lõpetuseks

Eesti kuulub ajalooliselt Euroopasse. Euroopaga seovad meid ka mitmed uued ilmingud, nagu sekulaarsus, abielu kui institutsiooni marginaliseerumine ja ohtlikult madal iive. Mõeldes sellele, kui kiiresti kasvab Aasia ja Hiina rahvastik, on Euroopa eluvõime tõepoolest küsitav. Paraku peame tunnistama, et meie probleemid on seda teravamad, sest totalitaarse võimu all elamine on kahjustanud meie võimet luua sotsiaalseid sidemeid ja koonduda ühendustesse. Oleme iseseisvas Eestis teostanud valikuid, mis on toonud kiiret majandusedu, ent jätnud ühiskonna arengu lapsekingadesse. Kollektiivsed väärtused, mida Euroopa Liidu vanade liikmesmaade rahvad on viimaseil aastakümneil kilbile tõstnud, ei ole meie elukorralduse aluseks. See tekitab paljudes ebakindlust. Marju Lauristin kurdab, et Eesti solidaarsus Euroopaga on talle väliselt peale surutud. "Eesti riigi ja rahva puhul on selgesti ilmnunud identiteedi piiripealsus, meie ebakindlus oma läände kuuluvuses, meie tõrges enesekesksus ja altkulmu vaade teistele rahvastele. Me ootame teistelt mõistmist, mõistmata ausalt iseennast ja ette kujutamata teiste reaktsioone, vaatepunkte ja väärtusi." (Lauristin 2005.)

Kui võrrelda seda eestlaste kirjeldust suure rännumehe Karl Feyerabendi kirjeldusega aastast 1797, leiame palju sarnasusi. Feyerabend kirjutab oma Eestimaale pühendatud 40. kirjas: "Eestlane on endast ja oma rahvast väga kõrgel arvamusel; sellest siis ka uhke üleolek, millega ta kõigile teistele rahvastele enda kõrval ülalt alla vaatab. Liiga uhke, et midagi jäljendada, jääb ta karmi tõsidusega oma esiisade kommete ja tavade juurde. Meie aastasaja eestlane on ikka seesama, mis ta oli 13. ja 14. aastasajal." (Feyerabend 2004, 33.)

Karta on, et eestlaste identiteet on jäänud sajandeid muutumatuks. Seetõttu seisame küsimuse ees, kas me sobime oma individualistliku meelelaadiga tänasesse Euroopasse. Me lootsime naasta Euroopasse kui oma päriskoju, ent see kodu pole enam seesama Euroopa, kuhu me kunagi kuulusime. See, mis teeb täna Euroopast Euroopa, pole ju geograafia, ajalugu, keel ega religioon, vaid väärtused, mida Euroopa on otsustanud kanda. Peame endalt küsima, kas oleme valmis jagama neid kommunitaarset väärtusi, mida uuenenud Euroopa tunnistab: sallivus, solidaarsus, hoolimine ja vastutus.

Märkused

1. Mõistet *American dream* kasutas esimesena ajaloolane James Truslow Adams raamatus "The Epic of America" (1931).

2. Olen selle osa kirjutamisel saanud inspiratsiooni arutlusest, mis leidis aset 11. mail 2005 Tartus Aalto villas toimunud Turu ja Tartu ülikooli ühisseminaril, kus esitasin siin trükitud teksti esialgse variandi. Olen eriti tänulik professor Rein Taageperale ja Soome suursaadikule Jaakko Blombergile väärtuslike kommentaaride eest.

Kasutatud kirjandus

Aaviksoo, J. (2005). Rahvuslik peataolek. – Eesti Päevaleht, 17. märts.

Bell, D. (1993). Communitarianism and Its Critics. Oxford: Oxford University Press.

Benedictus XVI (2005). Euroopa hing. – Eesti Päevaleht, 27. apr [artikkel ilmus 13.04.2005 ajalehes Süddeutsche Zeitung].

Byatt, A. S. (2002). What Is a European? – The New York Times Magazine, October 31.

Feyerabend, K. (2004). Kosmopoliitilised rännakud. Kiri Eestimaalt 1797. Tlk U. Sutrop, toim H. Niit. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Giesen, B. (2004). The Trauma of Perpetrators. The Holocaust as the Traumatic Reference of German National Identity. – J. C. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, N. J. Smelser, P. Sztompka (eds). Cultural Trauma and Collective Identity. Berkeley. Los Angeles, London: University of California Press, pp 112–154.

Lauristin, M. (2005). Eesti identiteet ja Läti läbimurre. – Eesti Päevaleht, 12. märts.

Meri, L. (2001). Väikeriikide roll Euroopa kultuuriruumis. – Riigimured. Tartu: Ilmamaa, lk 238–241.

Rifkin, J. (2004). The European Dream: How Europe's Vision of the Future is Quietly Eclipsing the American Dream. Cambridge: Polity Press.

Rüsen, J. (2004). How to Overcome Ethnocentrism: Approaches to a Culture of Recognition by History in Twenty-First Century. – History and Theory, Vol 43, No 4, pp 118–129.

Undusk, J. (1998). Nagu kivikild hamba all. – Valge kääbustäht hajuvas kõiksuses. Koost R. Veidemann. Tallinn: Perioodika, lk 130–142.

Õnnepalu, T. (2005). Usk ja elu. – Eesti Päevaleht, 18. apr.